

УДК 342(477)

А.Р. Крусян,
доктор юридичних наук, професор
завідувач кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті викладенні доктринальні основи конституційно-правової концепції формування та розвитку громадянського суспільства в Україні з урахуванням теорії і практики сучасного конституціоналізму. Обґрунтовані та розкриті основні тенденції становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні з визначенням їх відповідного конституційно-правового забезпечення.

Ключові слова: громадянське суспільство, конституціоналізм, конституція, права і свободи людини і громадянина, конституційно-правова свобода людини, тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні.

Постановка проблеми. Формування громадянського суспільства відноситься до тих проблем людства, вирішення яких є необхідною передумовою сталого демократичного розвитку кожного соціуму. Зокрема, однією із засад сучасної внутрішньої політики України є «утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави» (ст. 5 Закону України від 1 липня 2010 р. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»). Крім того, у конституційно-правовому вимірі громадянське суспільство є необхідною передумовою формування та розвитку сучасного українського конституціоналізму. Звідси, актуалізується питання конституційної концептуалізації громадянського суспільства, з урахуванням вітчизняних конституційних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика громадянського суспільства, не зважаючи на глибоке

історичне коріння, залишається предметом дослідження сучасних вітчизняних та зарубіжних учених у сфері як політичних, так і правових наук. Так, суттєвий внесок у розвиток цієї теорії зробили такі зарубіжні вчені як Джин Л. Коен, Е. Арато, Ф. Шміттер, Роберт Д. Патнем та ін. У вітчизняній науці теорія громадянського суспільства розвивається у працях О. Білоусова, В. Баркова, Т. Довгунь, М. Патеї-Братасюк, Ю. Разметаєвої, Т. Розової, Г. Щедрової, Н. Філик та ін. Сучасний етап розвитку вітчизняної правової науки характеризується активізацією досліджень проблематики громадянського суспільства у конституційно-правовому вимірі. Діапазон цих досліджень є доволі широким та розкривається у працях таких учених, як М. Козюбри, А. Колодія, В. Лемака, О. Лютюк, П. Любченка, Н. Пархоменко, В. Речицького, О. Скрипнюка та ін. Втім, аналіз наукових праць вітчизняних та

зарубіжних учених дає підстави стверджувати, що сучасна наука конституційного права ще не створила цілісної конституційної теорії громадянського суспільства. При цьому, думається, що найбільш актуальним напрямом наукових досліджень в сучасних умовах розвитку України як конституційної, правової держави, є концептуалізація громадянського суспільства крізь призму конституціоналізму.

Метою статті є викладення доктринальних основ конституційно-правової концепції формування та розвитку громадянського суспільства в Україні з урахуванням теорії і практики сучасного конституціоналізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теорія громадянського суспільства має глибоке історичне коріння. Так, зазвичай, дослідники визначають, що витoki ідеї громадянського суспільства простежуються ще в Античності, посилаючись на праці Платона, Аристотеля та інших представників цього історичного періоду. Втім, античний період можна охарактеризувати як передісторію науково-практичної парадигми громадянського суспільства. Думається, що власне історія його становлення починається з періоду Нового часу. Саме в цей історичний час відбуваються революційні зміни феодальної форми правління, подолання абсолютистських режимів республіканськими, аксіоматизуються ідеї свободи і рівності, що відображається в перших конституційних актах англійської, американської та французької революцій. У цих умовах об'єктивується конституційне правління, обмежене правом на користь громадянського суспільства. Крім того, сам термін «громадянське суспільство» стійко увійшов до наукового обігу саме з XVIII ст. Ідеї громадянського суспільства, а також

ідеї свободи, рівності, власності, на яких будується і сьогодні науково-теоретична доктрина громадянського суспільства, в період Нового часу відображено в працях передових мислителів цієї епохи. Їх представниками були німецькі філософи (Кант, Гегель), французькі мислителі (Вольтер, Руссо), англійці (Гоббс, Локк), голландці (Гроцій, Спіноза). Так, аналіз наукових концепцій Гегеля [1, с. 208] і Канта [2, с. 269; 3, с. 251; 4, с. 12] надає підстави відзначити, що Гегель і Кант започаткували ліберальну концепцію громадянського суспільства, відповідно до якої громадянське суспільство розглядається як окрема від держави сфера приватних інтересів, потреб та цінностей, при певному підкоренні держави інтересам суспільства та індивіда, який є «центром» громадянського суспільства.

В історичній спадщині української політико-правової думки XIX — початку XX ст. теорія громадянського суспільства розвивається у працях Б. Кістяківського [5], М.П. Драгоманова [6], М.С. Грушевського [7] та ін. Так, М.П. Драгоманов надавав перевагу «такій системі влади, у якій державні чинники обмежувались би і контролювались інститутами громадянського суспільства» [6, с. 379]. Як зазначають сучасні дослідники творчості М.П. Драгоманова, «громадянське суспільство у М.П. Драгоманова еволюціонує від первісного роду і племені завдяки розуму, сім'ї, матеріальному виробництву, класовій боротьбі і природним шляхом досягає своєї політичної форми — громади» [8, с. 63].

Таким чином, історично громадянське суспільство визначалось як найбільш раціональний і доцільний устрій людського буття, як протиположність необмеженій державній владі, як

протидія розвитку тоталітарних тенденцій та державного свавілля, як царина свободи людини. Звідси, історично та теоретично обґрунтованим є висновок, що громадянське суспільство є передумовою конституціоналізму насамперед тому, що саме воно здатне реально обмежити публічну владу в інтересах людини з метою забезпечення свободи людини. У громадянському суспільстві «створюються умови для самовизначення, самореалізації особистості, забезпечення її автономії, незалежності від будь-якого незаконного втручання (включаючи державне)» [9, с. 238]. Не тільки з юридичної, але й з політологічної точки зору громадянське суспільство є стримуючим та обмежуючим фактором щодо держави, «сукупністю автономних, авторитетних недержавних структур, які становлять систему конструктивних противаг та стримувань для структур державної влади» [10, с. 205]. Водночас не можна сприймати створення громадянського суспільства як антипод держави. Більше того, «високоорганізоване громадянське суспільство передбачає сильну правову державу, причому сильну правами та обов'язками своїх громадян, а також повнотою своєї відповідальності перед ними» [10, с. 208].

Громадянське суспільство за своїми сутнісними характеристиками, у контексті сучасного конституціоналізму — це вільне, гуманістичне, демократичне, правове, індивідуалізоване, структуроване (інституціоналізоване), самоорганізоване, самоврядне суспільство, вищою цінністю якого є людина.

Конституція України не містить розділу, присвяченого громадянському суспільству, більше того — саму вербальну конструкцію «громадянське суспільство» не застосовано в її тексті. Втім, аналіз положень Конституції

України надає підстави виокремити конституційні засади громадянського суспільства, до яких відносяться норми, що закріплюють принципи правової, демократичної, соціальної держави (ст. 1); визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю (ст. 3); визнання та гарантування місцевого самоврядування (ст. 7); верховенства права (ст. 8); політичної, економічної, ідеологічної багатоманітності (ст. 15). Крім того, до конституційних засад громадянського суспільства відносяться конституційні норми, які визначають сфери індивідуальної свободи людини, що юридично оформлюється в сукупності відповідних прав і свобод. Адже, як слушно відзначається в юридичній літературі, «ціннісними орієнтирами перетворень (суспільства у громадянське — А.К.) повинні виступати права людини» [11, с. 166].

Разом з тим, з метою ефективізації дієвості конституційно-правових засад щодо формування та розвитку громадянського суспільства в Україні, є очевидною необхідність доповнити преамбулу чинної Конституції положеннями, пов'язаними з утвердженням принципів сучасного конституціоналізму, зокрема, пріоритету прав людини перед іншими соціальними цінностями та інтересами, закріплення принципу соціальної справедливості, утвердження прихильності України до загальновизнаних норм міжнародного права, сприяння держави утвердженню громадянського суспільства, розширення простору індивідуальної конституційно-правової свободи людини і закріплення гарантій від неправового втручання держави чи інших соціальних суб'єктів у сферу цієї свободи.

Грунтуючись на теорії громадянського суспільства, враховуючи прак-

тику його побудови у зарубіжних країнах, які мають різні показники щодо його становлення, а також виходячи з вітчизняній практики та конституційно-правових реалій, можна зробити висновок, що формування громадянського суспільства в Україні має відбуватися у конкретних напрямках його еволюційного розвитку (тенденції розвитку громадянського суспільства), що відображають відповідні сфери прояву індивідуальної свободи людини (фізичної, економічної, духовно-культурної та політичної свобод), яка є «центром» громадянського суспільства. Адже традиційним є визначення громадянського суспільства як «середовища активного і вільного функціонування особи», а його мета — «забезпечити людині гідний життєвий рівень, що передбачає матеріальний добробут, соціальну захищеність, політичну безпеку. Ці напрями (тенденції) повинні мати нормативне забезпечення (відповідне конституційно-правове забезпечення тенденцій розвитку громадянського суспільства — відповідні тенденції розвитку конституційного законодавства), виходячи з характеристики громадянського суспільства як правового суспільства, де принципове значення має право, без регулюючої ролі якого неможливою є конституційно-правова свобода людини, оскільки існування всіх сфер індивідуальної свободи людини в конституційно організованому суспільстві набуває юридичної форми у вигляді відповідних (кореспондуючих цим сферам свободи) прав та свобод людини і громадянина. Як зазначається в юридичній літературі, «громадянське суспільство домагається законодавчого впорядкування і регулювання відносин з державою» [12, с. 45].

Всучасних умовах вагомості набуває тенденція підвищення людського

виміру громадянського суспільства. Метою цієї тенденції є спрямованість функціонування суспільства, всіх його структурних елементів (інститутів) на захист та забезпечення фізичного (біологічного) існування людини. При цьому важливим для фізичної свободи людини є безпечне для життя і здоров'я довкілля. Глобалізація екологічної проблеми детермінує тенденцію екологізації конституційного законодавства як відповідного конституційно-правового підґрунтя екологізації громадянського суспільства, що проявляється у закріпленні на конституційному рівні екологічних прав людини (ст. 50 Конституції України), створенні екологічного законодавства, спрямованого на «регулювання відносин у сфері взаємодії суспільства і природи» [13, с. 201].

З метою удосконалення конституційно-правових засад екологізації громадянського суспільства в умовах сучасної України доцільним є визначити екологічні основи конституційного ладу. Для цього необхідним є внесення змін до Конституції України, в яких слід передбачити екологічні обов'язки Української держави (з урахуванням положень ст. 16 Конституції України) та основи її екологічної політики. Звідси, доцільним є Розділ 1 Основного Закону доповнити новою статтею такого змісту: «З метою забезпечення екологічної безпеки та екологічних потреб наступних поколінь, збереження екологічного різноманіття та підтримання екологічної рівноваги, українська держава гарантує та забезпечує сталий розвиток, захист і розумне (збалансоване) використання довкілля (та всіх елементів екосистеми).

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові

особи зобов'язані діяти у сфері навколишнього середовища виключно на підставах обачності (обережності, остороги), розумності, узгодженості своїх сумісних дій та у випадках, визначених законом, за консультативним погоджуванням з громадськістю.

Держава заохочує та стимулює повагу до природи та її охорону кожним».

Думається, що визначення екологічних засад конституційного ладу України буде сприяти розвитку громадянського суспільства в напрямку його екологізації та ефективізації створення системи екологічного законодавства.

Фізична свобода людини потребує відповідного соціального забезпечення, що детермінує тенденцію посилення соціогуманітарних засад громадянського суспільства в Україні та соціалізацію відповідного конституційно-правового регулювання. Ця тенденція обумовлює необхідність соціалізації конституційно-правової галузі та формування «соціальної держави» — такої держави, в якій має бути «мінімізовано фактичну соціальну нерівність з її економічними наслідками і створено систему соціальної підтримки (захисту) тих, хто цього потребує» [14, с. 28]. Соціогуманітарний зміст і значення спрямованості діяльності такої держави, визнання нею суб'єктивних публічних прав людини і громадянина обумовлюють відповідальність держави перед людиною за свою діяльність (ст. 3 Конституції України). Справедливо підкреслюється в юридичній літературі, що «держави, як і її органи, не може ігнорувати соціальні права не тільки тому, що це принижує авторитет держави, що зветься соціальною, а й тому, що бездіяльність держави у забезпеченні соціальних прав є протиконституційною» [15, с. 60]. Звідси, теоретично обґрунтованим та практично

обумовленим є конституційне визначення України як соціальної держави та, відповідно, доповнення Розділу 1 Конституції щодо основних характеристик Української держави новою статтею такого змісту: «Україна є соціальною державою, політика якої має пріоритетну соціальну спрямованість та ґрунтується на принципах соціальної справедливості, соціальної безпеки та соціального партнерства, що забезпечується здійсненням Україною (чи державою) соціальної функції».

Конституційна свобода людини не обмежується тільки фізичною свободою, існує і нематеріальна (духовна) частина життєдіяльності індивіда, яка залежить від його духовно-культурної та політичної свободи. Звідси значення набувають такі тенденції громадянського суспільства та відповідне їх конституційно-правове забезпечення, як тенденція гуманізації, політологізації та інформатизації.

Тенденція гуманізації тією чи іншою мірою впливає на всі вищезазнані тенденції, проходячи «червоною ниткою» через систему сучасного українського конституціоналізму, будучи пріоритетним напрямом розвитку громадянського суспільства. Гуманізація проявляється в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства, а саме: у сприйманні людини як цінності для суспільства; у визнанні її права на вільний розвиток та виявлення своїх здібностей і можливостей; у повазі до честі та гідності особи; в утвердженні блага людини як критерію оцінки суспільних відносин тощо. Гуманізація громадянського суспільства найбільше виявляється у сфері духовності та культури. Вона характеризується свободою думки і слова, вільним вираженням своїх поглядів і переконань, свободою світогляду і віросповідання.

До цієї сфери належать літературна, художня, наукова і технічна творчість. Виявляється вона в політичній та правовій культурі, у свободі вибору людиною моральних, етичних, естетичних та інших цінностей. Гуманізацією громадянського суспільства детерміновано демократизацію принципів і методів здійснення публічної влади, розширення спектра прав і свобод людини, їх гарантованість та захист з боку держави і від держави.

В сучасних умовах зростає роль політичних партій у контексті демократизації здійснення публічної влади. Звідси актуалізується тенденція політологізації громадянського суспільства, яка виявляється, перш за все, в необхідності розвитку політичної системи. Сьогодні головна проблема розвитку політичної системи — внутрішньопартійна демократія. З метою покращення ситуації, в літературі обґрунтовуються пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про політичні партії», зокрема, законодавчо зобов'язати включити до статутів політичних партій такі індикатори як, термін перебування на керівних посадах, накопичення в одних руках керівних посад, гендерні квоти, процедуру попередніх виборів кандидатів у депутати всередині партії тощо [16].

Аналіз конституційних реалій та необхідність конституційних перетворень в Україні надають можливість виокремити такі основні вектори розвитку сучасної політичної системи з метою підвищення ролі та ефективності діяльності політичних партій як інститутів громадянського суспільства в контексті взаємодії останнього з державою: по-перше, це формування крупних (що мають широку підтримку в суспільстві) політичних партій, здатних у масштабах країни реалізувати свої конституційні функції; по-друге,

наділення політичних партій широким колом повноважень у сфері організації публічної влади та діяльності її органів; поступове удосконалення законодавства про політичні партії (що відноситься, відповідно, до вдосконалення суб'єктного, функціонального та нормативного структурних елементів політичної системи суспільства), а також удосконалення ідеологічного структурного елемента цієї системи — формування політичної культури та політичної свідомості. Підвищення рівня політичної культури, розвиток політичної свідомості безпосередньо пов'язані з інформатизацією суспільства та розвитком права на інформацію в Україні.

Виходячи зі світових та, зокрема, європейських напрямів і стандартів розвитку суспільства, тенденція інформатизації громадянського суспільства пов'язана з розвитком інформаційного суспільства. Важливим етапом переходу до інформаційного суспільства можна вважати підписання на міжнародному рівні в 2000 р. Окінавської хартії глобального інформаційного суспільства [17]. Значною подією як для ООН, так і для всіх країн, зацікавлених у побудові інформаційного суспільства, стало також проведення Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства, в якому Україна брала активну участь [18]. Формування інформаційного суспільства є невід'ємною складовою та передумовою становлення громадянського суспільства в Україні. Для досягнення цієї мети необхідним є створення відповідної нормативно-правової основи, а саме: інформаційного права та інформаційного законодавства. Адже тільки за умови ефективного врегулювання суспільних відносин в інформаційній сфері ймовірним є створення та розвиток інформаційного суспільства.

Враховуючи, що Конституція України закріплює основні інформаційні права людини і громадянина та встановлює основні принципи регулювання інформаційних відносин (ст.ст. 34, 40, ч. 2 ст.ст. 50, 57 Конституції України), думається, що основним методологічним підґрунтям формування інформаційного права України має бути конституційне право, зокрема, відповідні доктринальні положення сучасної конституціоналістики щодо визнання пріоритету прав людини у сфері суспільних інформаційних відносин. На цих конституційних правових, доктринальних основах має будуватися й інформаційне законодавство.

Аналіз чинного законодавства в інформаційній сфері надає підстави стверджувати, що за останні роки були прийняті нормативно-правові акти, спрямовані на ефективізацію регулювання інформаційних відносин. Так, у контексті розвитку інформаційного суспільства важливого значення набуває електронна демократія, одним з важливих інструментів якої є електронна петиція, що надає можливість суспільству ініціювати розгляд органами публічної влади найбільш актуальних питань. Тому своєчасним є прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про звернення громадян” щодо електронного звернення та електронної петиції» від 2 липня 2015 р. [19].

Втім, остаточно інформаційне законодавство в Україні ще не сформовано, необхідним є його удосконалення. Сучасне інформаційне законодавство України характеризується наявністю нормативно-правової бази з великою кількістю законів у галузі свободи преси та інформації. Водночас цьому законодавству притаманна фрагментарність, неповнота та суперечливість. Отже, як неодноразово визначали

учені, «настав час для проведення кодифікації відповідного законодавства, прийняття єдиного Інформаційного кодексу України» (Ю.С. Шемшученко). Така пропозиція залишається слушною та обґрунтованою. Проте, цей акт не прийнято, що викликає справедливе громадське нерозуміння та незадоволення. Так, у засобах масової інформації визначається, що Інформаційний кодекс «став вічною темою», та наголошується, що «цього року виповнюється рівно 20 років від того часу, як розпочалися розмови та перші спроби створення Інформаційного кодексу України» (що були ініційовані ще в 1995 р. Національним агентством з питань інформатизації при Президенті України) [20]. Думається, що така ситуація негативно впливає на процес формування громадянського суспільства, особливо в сучасних умовах, коли тенденція інформатизації набуває глобальних масштабів.

У сучасних умовах глобалізації (політичної, економічної, культурно-правової) сфери свободи особи розширюються, зокрема, конституційно-правова свобода не обмежується конституційно закріпленими і гарантованими державою правами і свободами особи щодо забезпечення фізичної, політичної та духовно-культурної сфер, а включає й економічну свободу особи, забезпечення якої — одне з основних завдань демократичної держави. Так, держава повинна створити правові умови для ефективного розвитку підприємницької діяльності. З цією метою нагальним є закріплення в Конституції України положення про те, що держава гарантує та захищає право кожного на підприємницьку діяльність, не заборонену законом, та створює умови для ефективного розвитку вільного підприємництва.

Виходячи з неоліберальної теорії власності, індивідуальна свобода

людини ґрунтується на власності. Людина — громадянське суспільство — свобода — власність знаходяться у системному зв'язку між собою, створюючи систему соціальних передумов конституціоналізму. Отже, важливого значення набуває тенденція розвитку інституту приватної власності. Проте проблема власності в Україні не вирішена. Інститут приватної власності не сформований. Нагальною потребою є удосконалення регулятивного впливу держави правовими засобами, тобто прийняття відповідних нормативно-правових актів, які б затверджували право власності як основу вільного розвитку вільного індивіда у вільному громадянському суспільстві.

Відповідно до конституційної концепції громадянського суспільства функціонування та розвиток громадянського суспільства є можливим при наявності ефективного механізму взаємодії громадянського суспільства та держави. Думається, що аксіоматичним є висновок, що одним з елементів конституційно-правового механізму взаємодії громадянського суспільства і держави є функціонування місцевого самоврядування. Ефективність та якість такої взаємодії залежить, перш за все, від того, наскільки є сильною та спроможною публічно-самоврядна влада. Як вірно відзначається в наукових джерелах, місцеве самоврядування — «основоположний інститут громадянського суспільства» [21, с. 15], а «органи місцевого самоврядування — основні осередки розвитку суспільного життя, громадянського суспільства» [22, с. 110].

Звідси актуалізується питання щодо модернізації системи публічної влади у напрямку її децентралізації, з метою розширення повноважень місцевого самоврядування для посилення публічно-самоврядної влади у межах

сильної демократичної держави, а також з метою ефективізації їх взаємодії. Адже «у процесі децентралізації держаної влади, делегування частини повноважень місцевим органам влади, відбувається реалізація механізму взаємодії громадянського суспільства і держави» [23, с. 163].

Для децентралізації публічної влади та створення спроможного місцевого самоврядування розроблений проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» № 2217а від 01.07.2015 р., який попередньо схвалено Верховною Радою України (31 серпня 2015 р.). Законопроектом, зокрема, запропоновані зміни, спрямовані на розширення повноважень місцевого самоврядування та удосконалення системи місцевого управління. Думається, що основними очікуваними наслідками децентралізації публічної влади в Україні є її трансформація з метою демократизації державного управління, ефективізації місцевого самоврядування та, відповідно, посилення публічно-самоврядної влади, що в сучасних умовах для України є конституційно-правовим підґрунтям подальшого розвитку України як демократичної держави та формування громадянського суспільства. Втім, досягнення цих результатів є можливим за умови прийняття низки нормативно-правових актів (зокрема, у сфері місцевого управління) для впровадження конституційних положень щодо децентралізації у конституційній реалії.

Висновки. Резюмуючи викладене, слід визначити, що формування громадянського суспільства в Україні — це складний, багатоаспектний, нелінійний (на деяких етапах — синергетичний) процес створення в соціумі структурованої, самоврядної, цивілізованої,

соціальної системи суспільних відносин та інститутів, що активно взаємодіють з державою на відповідних конституційно-правових засадах, з метою задоволення інтересів членів суспільства та реалізації прав і свобод людини і громадянина. Концепція формування та розвитку громадянського суспільства не може бути універсальною, адже його створення в кожній країні обумовлено певними особливостями національного, історичного, політичного, культурологічного, економічного характеру. Це детермінує необхідність і можливість створення власної концепції формування та розвитку громадянського суспільства в Україні. Враховуючи соціально-політичні та конституційно-правові реалії української сучасності, ґрунтуючись на теорії та практиці сучасної конституціоналі-

тики, можна виокремити основні тенденції становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні, яким має кореспондувати відповідне конституційно-правове забезпечення (при цьому слід зауважити, що ці тенденції з часом мають змінюватися відповідно до етапів подальшого розвитку громадянського суспільства, адже процес його удосконалення не має меж, у цьому процесі не можна поставити крапку, як і в русі людства до прогресу), а саме: тенденція економізації та розвитку інституту приватної власності, тенденції підвищення людського виміру та екологізації, тенденції посилення соціогуманітарних засад громадянського суспільства, а також тенденції гуманізації, політологізації та інформатизації громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гегель Г. В. Философия права. — М. : Мысль, 1990. — 524 с.
2. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Соч.: В 6 т. — Т. 4. — Ч.2. М.: Мысль, 1965. — 478 с.
3. Правовая мысль: Антология / Автор-составитель В.П. Малахов. — М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. — 1016 с.
4. Кант И. К вечному миру / И. Кант // Соч.: В 6 т. — Т. 6. — М.: Мысль, 1966. — 743 с.
5. Кістяківський Б. Держава і особистість / Кістяківський Б. Вибране. — К.: Абрис, 1996. — 474 с.
6. Драгоманов М.П. Передне слово до «Громади» / М.П. Драгоманов // Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. — Прага — Нью-Йорк, 1937. — 406 с.
7. Грушевський М. Вступний виклад з історії України-Руси / М. Грушевський // М. Грушевський і Західна Україна. — Львів: Світ, 1995. — 432 с.
8. Тимошенко В.І. Розвиток концепції громадянського суспільства у вітчизняній політико-правовій думці XIX ст. / В.І. Тимошенко // Громадянське суспільство в Україні: ретроспектива, сучасні правові доктринальні моделі та перспективи розвитку. Збірник наук. праць / За ред. ак. НАПрН України Крупчана О.Д., Скрипнюка О.В. — К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. — 200 с.
9. Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти / Селіванов В.М. — К. : Ін Юре, 2002. — 724 с.
10. Розова Т.В. Специфика становления гражданского общества в Украине / Т.В. Розова, В.Ю. Барков. — О. : Юрид. л-ра, 2003. — 336 с.
11. Разметаева Ю.С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: монографія / Ю.С. Разметаева. — Х. : «Финарт», 2013. — 196 с.
12. Скрипнюк О.В. Громадянське суспільство: ретроспектива західної парадигми науковознавчого дослідження проблеми / О.В. Скрипнюк // Громадянське суспільство в Україні: ретроспектива, сучасні правові доктринальні моделі та перспективи розвитку. Збірник наук. праць / За ред. ак. НАПрН України Крупчана О.Д., Скрипнюка О.В. — К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, - 2011. — 200 с.

13. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — 336 с.
14. Шаповал В. «Соціалізація» як особливість сучасного конституційного регулювання / В. Шаповал // Вісник Конституційного Суду України. — 2004. — № 3. — С. 28-48.
15. Козюбра М. Природа соціальних прав людини та особливості їх реалізації / М. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. — 2002. — № 5. — С. 57-61.
16. Гонюкова Л. Політичні партії України: сучасність та перспективи розвитку (аналітичні записки) /Лілія Гонюкова. — Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dif.org.ua/modules/pages/files/1401884574_3067.pdf
17. Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства від 22 липня 2000 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
18. Всесвітній саміт з питань інформаційного суспільства. Підсумкові документи. Женева 2003 — Туніс 2005. — К. : Міжнародний союз електрозв'язку; Міністерство транспорту та зв'язку України; Державний департамент з питань зв'язку та інформатизації, 2006 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ktmu.gov.ua>. — Урядовий портал.
19. Про внесення змін до Закону України “Про звернення громадян” щодо електронного звернення та електронної петиції : Закон України від 2 липня 2015 р.[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/577-19>.
20. Інформаційний кодекс: реанімація привида, який харчується мільйонами // Українська правда. — 26 червня 2015 р.
21. Любченко П.М. Місцеве самоврядування в системі інститутів громадянського суспільства: конституційно-правовий аспект / П.М. Любченко : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 — конституційне право. — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, м. Харків, 2007.— 41 с.
22. Андресюк Б. На шляху до громадянського суспільства: європейський контекст суспільно-політичного розвитку України / Б. Андресюк. — К.: Видавництво «Політична думка», 2000. — 136 с.
23. Патеї-Братасюк М. Громадянське суспільство: сутність, генеза ідеї, особливості становлення в умовах сучасної України / М. Патеї-Братасюк, Т. Довгунь. — Тернопіль, 1999. — 254 с.

Крусян А.Р.

Формирование и развитие гражданского общества в Украине: конституционно-правовой аспект.

Аннотація. В статті изложены доктринальные основы конституционно-правовой концепции формирования и развития гражданского общества в Украине на основе теории и практики современного конституционализма. Обоснованы и раскрыты основные тенденции становления и развития гражданского общества в Украине с определением их соответствующего конституционно-правового обеспечения.

Ключевые слова: гражданское общество, конституционализм, конституция, права и свободы человека и гражданина, конституционно-правовая свобода человека, тенденции развития гражданского общества в Украине.

A. Krusyan

Formation and development of civil society in Ukraine, constitutional and legal aspects.

Summary. The article presents the doctrinal foundations of the constitutional and legal concept of formation and development of civil society in Ukraine considering the theory and practice of modern constitutionalism. The main trends of formation and development of civil society in Ukraine were substantiated and disclosed, with the definition of the relevant constitutional and legal support.

Keywords: civil society, constitutionalism, constitution, rights and freedoms of a person and citizen, constitutional and legal freedom of a person, tendencies of the development of the civil society in Ukraine.